

บ่อหัวแฮด: เกือบกับชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง¹

Bo Huahead: Indigenous Salt-making Ponds and Communities in the Lower Songkhram River Basin, Northeastern Thailand

บำเพ็ญ ไชยรักษ์ / Bampen Chaiyarak

บทคัดย่อ

บ่อหัวแฮด เป็นแหล่งผลิตเกลือกลางลุ่มน้ำสงคราม โดยใช้น้ำเค็มใต้ดินขึ้นมาต้มด้วยฟืน เพื่อนำไปใช้ถนอมอาหารในวัฒนธรรมปลาแดก อันเป็นวัฒนธรรมการบริโภคของคนในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง คนในชุมชนมีพิธีกรรมไหว้เจ้าพ่อคำแดง วิญญาณศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ ที่สืบทอดมาแต่โบราณ ในอดีตเมื่อถึงฤดูแล้งจะมีการขุดบ่อน้ำดินความลึกประมาณ 20-30 เมตร แล้วตักน้ำเกลือขึ้นมาต้มโดยการชักรอกดึงน้ำเกลือขึ้นมาต้มในกระทะขนาดเล็ก การผลิตเกลือที่นี่สืบเนื่องมาไม่ขาดสายนานกว่า 100 ปีมาแล้ว และเกลือจากแหล่งนี้ยังเป็นทรัพยากรที่ดึงดูดให้ผู้คนในภาคอีสานและในลุ่มน้ำโขงให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนถาวรขึ้นในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ในปัจจุบันบ่อเกลือนี้ยังดำรงบทบาทในเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมในชุมชนท้องถิ่นอย่างเด่นชัด โดยปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้เทคโนโลยีสูบน้ำบาดาลที่ระดับความลึกประมาณ 40 เมตรขึ้นมาต้มบนกระทะขนาดใหญ่ขึ้น

คำสำคัญ: เกลือ บ่อเกลือ นิเวศวิทยาวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ชุมชน ลุ่มน้ำสงคราม

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “บทบาทของเกลือที่มีต่อนิเวศวัฒนธรรมและสุขภาพของชุมชนในลุ่มน้ำสงคราม” ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชามานุษยวิทยา ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2554 ได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์ประสานงานการพัฒนาระบบและกลไกการประเมินผลกระทบทางสุขภาพ สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.)

Abstract

'Bo Huahaed' is the term for indigenous salt-making ponds located in the Songkhram River basin. During the dry season salt is produced from the underground saline water, which is boiled using wood fires. *Bo Huahaed* salt is used for preserving food and condiments, especially *pladaek* or fermented fish, a traditional staple food in the Mekong Region. People who produce the salt believe that Pho Kamdang is the spirit of *Bo Huahaed* salt ponds and conduct traditional rituals of paying respect each year. In the past during the dry season, shallow wells were drilled to a depth of about 20 to 30 meters, and then the salt water was scooped up in small pans and boiled. Nowadays pumps are used to bring groundwater from a depth of 40 meters to be boiled in large pans. This salt production undergroundwater technology has continued for over 100 years. Salt from salt water is a resource that attracted people from Northeast Thailand and the Mekong region to settle in permanent communities in the lower Songkhram River basin. It has played a significant role in their economic, social, and cultural life from the past to the present.

Keywords: salt, native salt pond, cultural ecology, community, Songkhram River basin.

บทนำ

ภาคอีสานเคยเป็นทะเลหรือมีน้ำทะเลรุกเข้ามาก่อนแผ่นดินจะยกตัวขึ้น และน้ำทะเลถดถอยไปจนกลายเป็นทะเลสาบน้ำเค็มขนาดใหญ่ เมื่อน้ำทะเลเริ่มแห้ง มีการตกตะกอนของเกลือและแร่ธาตุต่างๆ ซึ่งตกผลึกและแห้งอยู่กันทะเลสาบ ประกอบกับการยกตัวของเทือกเขาภูพาน ทำให้ภาคอีสานกลายเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นที่ราบสูง ประกอบด้วยแอ่งเกลือขนาดใหญ่ 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช กินพื้นที่เกือบร้อยละ 70 ของทั้งภาค จนเวลาผ่านไปเนิ่นนาน เกลือจึงถูกปิดทับด้วยการสะสมของตะกอนดินและหินจากพื้นทวีป กลายเป็นเกลือหินปริมาณมหาศาลฝังตัวอยู่ใต้พื้นดินทั่วภาคอีสาน มีปริมาณสำรองกว่า 18 ล้านล้านตัน ซึ่งอยู่ในระดับต้นและลึกแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ และมีความหนาของชั้นเกลือเฉลี่ยนับร้อยเมตร Suwanich (2003: 14-21) ประกอบกับสภาพ

ภูมิอากาศแห้งแล้ง ฝนตกน้อยมาก น้ำทะเลแห้งงวดจนตกตะกอนกลายเป็นแร่เกลือหินและโพแทช ตั้งแต่เมื่อเกือบ 100 ล้านปีมาแล้ว²

ลุ่มน้ำสงครมตั้งอยู่บริเวณแอ่งสกลนคร มีลักษณะธรณีวิทยาที่ประกอบด้วยหมวดหินมหาสารคาม บริเวณอำเภอวารนนิวาส อากาศอำนวย และนาหว่า มีการปูดขึ้นของชั้นเกลือหินทำให้มีการกระจายตัวของดินเค็ม-น้ำเค็ม³ ใต้ผิวดินมีเกลือหินปูดขึ้นสู่ระดับดิน แล้วเอียงเทลงระดับลึกบริเวณกลางแอ่ง ผ่านอำเภอวารนนิวาสไปจนถึงแม่น้ำสงครม⁴ ทั้งนี้เนื่องจากชั้นหินอุม่น้ำด้านล่างมีชั้นหินเกลือ (Salt Formation) ทำให้น้ำบาดาลที่ได้ทั้งจากในชั้นหินอุม่น้ำและชั้นตะกอนที่ยังไม่แข็งตัวเป็นน้ำเค็มหรือน้ำกร่อย (Salty or Brackish Water) เนื่องจากอิทธิพลของหินเกลือในหมวดหินมหาสารคามที่รองรับอยู่ด้านล่าง (Asian Engineering Consultants Co., Ltd., EPDC International Limited, and Panya Consultants Co., Ltd., 1995: 3-25)

² แรโพแทชที่พบมี 2 ชนิดใหญ่ๆ ได้แก่ แรคาร์นิลไลต์ (Carnallite) ซึ่งเป็นแรโพแทชที่มีคุณภาพต่ำ เนื่องจากเป็นแรโพแทชที่มีส่วนผสมของแมกนีเซียมอยู่ด้วยโดยมีส่วนประกอบทางเคมีเป็น $KCl \cdot MgCl_2 \cdot 6H_2O$ เป็นแรโพแทชเปอร์เซ็นต์ต่ำ คือ มีปริมาณ โพแทสเซียม (K) เพียงร้อยละ 14.07 หรือโพแทสเซียมออกไซด์ (K_2O) สูงเพียงร้อยละ 16.95 หรือคิดเป็นโพแทสเซียมคลอไรด์ (KCl) ร้อยละ 26.83 อีกชนิดหนึ่ง ได้แก่ แรซิลไวต์ (Sylvite) มีส่วนผสมทางเคมีเป็น KCl เป็นแรโพแทชที่มีความสำคัญมากที่สุดหรือดีที่สุดในโลก เพราะมีปริมาณของโพแทสเซียม (K) สูงสุดถึงร้อยละ 52.44 หรือโพแทสเซียมออกไซด์ (K_2O) สูงถึงร้อยละ 63.17 หรือโพแทสเซียมคลอไรด์ (KCl) ร้อยละ 100 ซึ่งสูงที่สุดในโลก ในบรรดาแรโพแทชด้วยกัน (Suwanich, 2003 : 15-16)

³ โครงการศึกษาปัจจัยทางธรณีวิทยาที่ทำให้เกิดดินเค็มในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2547) ได้ทำการศึกษาในพื้นที่ 11 อำเภอ 3 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดสกลนคร จังหวัดหนองคาย และจังหวัดนครพนม เนื้อที่ 6,600 ตร.กม. (4,125,000 ไร่) (Faculty of Technology Khonkaen University (2004). The geological factors causing salinity in the Northeast (2547). Retrieved December 24, 2011. from <http://technology.kku.ac.th/geo/index.html>)

⁴ Khongkan Sueksa Patjai tang Toraniwittaya tee Tam Hai Kuea Din Kem nai Phak Tawanook Chiang Nuea. (2004). Akekanan Prakop Kan Prachum Sammana Rueang "Din Kem Phak Tawan ook Chiang Nuea: Patjai Tang Toraniwittaya Setakit lae Kan Jat Kan". (In Thai) [Salinity in Northeastern: Geological Factors Economics and Management]. in **Documentation of the Conference on "Northeast Salinity, Geological Factors Economics and Management.** Khon Kaen, p.25.

1. พัฒนาการการผลิตเกลือในลุ่มน้ำสงคราม

1.1 การผลิตเกลือในลุ่มน้ำสงครามยุคโบราณ

แหล่งโบราณคดีในแอ่งสกลนคร ในเขตจังหวัดอุดรธานี สกลนคร หนองคาย⁵ และนครพนม ส่วนใหญ่พบกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำสงครามตอนบน เป็นชุมชนโบราณแบบวัฒนธรรมบ้านเชียง ขณะที่บริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่างพบชุมชนโบราณในสมัยประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่มีอายุในสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 ลงมาเท่านั้น เพราะบริเวณนี้ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงต่างกับบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบนที่เป็นที่ราบลุ่มชั้นบันไดต่ำเหมาะกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน อีกทั้งมีน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาภูพานไหลรินหล่อเลี้ยงได้ตลอดปี การสำรวจในลุ่มน้ำสงครามตอนบนพบร่องรอยรวม 80 แห่ง แต่ที่น่าประหลาดใจคือ ไม่พบแหล่งทำเกลือและแหล่งถลุงเหล็กขนาดใหญ่อย่างเช่นที่พบในแอ่งโคราชเลย (Vallipodom, 2003: 89)

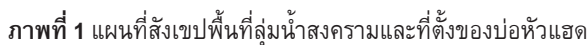
บริเวณระหว่างลำน้ำยามและลำน้ำอูน ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำสงคราม ในเขตรอยต่อระหว่างอำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม และอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร พบแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ราบทุ่งนากว้าง มีการขุดบ่อน้ำเค็มได้ดินในสมัยโบราณ อีกทั้งชั้นเกลือก็อยู่ในระดับตื้น พบโพนเกลือซึ่งเกิดจากการทับถมภาชนะดินเผาต้มเกลือของชุมชนร่วมกันเป็นเนินขนาดย่อม หรือ “โพน” ขนาดใหญ่ 9 แห่ง⁶ อยู่บนที่ราบกระจายตัวห่างๆ กัน และบางแห่งยังเป็นพื้นที่ดินเค็มจัด บางแห่งชาวบ้านยังได้ตักน้ำเค็มไปต้มเกลือหรือขุดดินต้มเกลือไว้ใช้ และขายเป็นรายได้ในช่วงฤดูแล้งตราบเท่าทุกวันนี้ (Songsiri, 1995: 3-9) ชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนบริเวณนี้เป็นกลุ่มคนที่อพยพหนีความแห้งแล้งกันดารมาจากที่ต่างๆ

⁵ ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ของจังหวัดบึงกาฬ

⁶ จังหวัดนครพนม (4) โพนแต่ บ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม (5) โพนกอก บ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม (6) โพนตุ่น บ้านบะหว้า ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม (7) โพนจุลณี บ้านบะหว้า ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม โพนจุลณีหรือที่ชาวบ้านแมนใหญ่เรียกว่า โพนนัดบ ตั้งอยู่ใกล้กับโพนตุ่น (8) วัดโพธิ์เครือ บ้านเสียว ตำบลบ้านเสียว อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม (9) สำนักสงฆ์ร้างโพนหัวแซ่-สันติธรรม บ้านเสียว อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม (Songsiri, 1995: 3-9)

เมื่อประมาณ 100 กว่าปีมาแล้วและเมื่อประมาณ 50 ปีมาแล้วยังคงมีการทำเกลือน้ำขนาดใหญ่มาก่อน หนองน้ำที่เห็นในปัจจุบันแต่ก่อนมีสภาพเป็นที่ราบน้ำท่วมในฤดูฝน เมื่อเริ่มเข้าฤดูแล้งน้ำลดจะมีคราบเกลือจับอยู่ตามผิวดิน ชาวบ้านจากที่ต่างๆ พากันมาสร้างเพิงชั่วคราวเพื่อทำเกลือในบริเวณนี้เป็นจำนวนหลายร้อยครัวเรือน จนเมื่อราว 20 ปีที่แล้วจึงเลิกทำไปเพราะมีการสร้างอ่างเก็บน้ำ ในส่วนที่น้ำไม่ท่วมจึงคงมีซากเตาและบ่อน้ำเกลือ เหลือร่องรอยไว้ให้เห็นบ้าง ในช่วงฤดูแล้งยังคงมีชาวบ้านเพียง 4-5 รายเท่านั้นที่มาทำเกลือบริเวณใกล้เนินดินวันโพนสวรรค์ติดกับหนองน้ำ และเมื่อเดือนมกราคม 2538 หมู่บ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ได้ขุดลอกสระน้ำหนองเรือ ซึ่งมีขนาดใหญ่ประมาณ 300 x 500 เมตร เมื่อขุดลึกประมาณ 1.5 เมตรก็พบน้ำเค็มซึมขึ้นมาไม่อาจใช้อุปโภคบริโภคได้ (Songsiri, 1995: 6-12)

นอกจากนี้ Songsiri (1995) ได้สันนิษฐานเบื้องต้นว่าแหล่งโบราณคดีทำเกลือน้ำสงครามไม่น่าจะเก่าไปกว่าจนถึงช่วงเวลาก่อนประวัติศาสตร์ เพราะไม่ปรากฏว่าพบแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่างหรืออาณาบริเวณใกล้เคียงกัน นอกจากนี้ยังพบเศษภาชนะเนื้อแกร่งจากเตาลุ่มน้ำสงครามกระจายตามเนินต่างๆ ดังนั้น การกำหนดอายุแหล่งโบราณคดีในที่นี้ จึงอาจอยู่ในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ซึ่งมีชุมชนสร้างบ้านเมืองมั่นคงอยู่ทางปากเมืองเวียงจันทน์ เมืองท่าแขก และทางพระราชธาตุพนม ในราวพุทธศตวรรษที่ 21-23 ซึ่งอาจร่วมสมัยเดียวกับอุตสาหกรรมการผลิตเครื่องปั้นดินเผาในแหล่งเตาลุ่มน้ำสงครามซึ่งอยู่ไม่ไกลออกไป และการทำเกลือบริเวณนี้เป็นกิจกรรมหลักของคนในชุมชน ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-ต้นเดือนพฤษภาคมของทุกปี หรือเมื่อเข้าสู่ฤดูแล้งจะปรากฏคราบเกลือขาวจับอยู่บนผิวดินก็จะเข้ามาสร้างที่พักชั่วคราวเพื่อต้มเกลือ โดยใช้ถังแดงที่วางเรียงกันใส่ฟืนและคอยดูความร้อนให้สม่ำเสมอใช้เวลาประมาณ 6 ชั่วโมง น้ำเกลือจะค่อยๆ งวดลงจนเกลือกตมผลึก แล้วจึงตักเม็ดเกลือ สมัยนั้นการต้มเกลือจะทำตลอดทั้งวันทั้งคืน เกลือที่ได้จะมีพ่อค้ามารับซื้อไปบรรจุใส่กะทะไว้น้ำขาย

อาณาบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ในระยะปลายปีจะมีน้ำจากแม่น้ำโขงไหลเข้ามาทำให้เกิดน้ำท่วมเป็นประจำทุกปี เป็นบริเวณที่ไม่มีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยเป็นชุมชนถาวรมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 24 แต่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มชนที่อยู่ภายนอกมาช้านาน อันเนื่องมาจากบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีทรัพยากรธรรมชาติสามารถดึงดูดมนุษย์ให้เข้ามาเกี่ยวข้องได้ ดังเห็นได้ว่าในสมัยปลายยุคโลหะได้เกิดอุตสาหกรรมเกลือขึ้นในเขตอำเภอนาหว้าต่อเขตอำเภออากาศอำนวย ในพุทธศตวรรษที่ 21 (Department of Anthropology Silpakorn University, 1996: 157) แม้ว่าชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มน้ำสงครามมีมาแต่สมัยเริ่มแรกคือสมัยก่อนประวัติศาสตร์จนสมัยร้อยกว่าปีที่ผ่านมา หลักฐานส่วนใหญ่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่ประมาณ 3,500 ปีลงมาถึงสมัยทวารวดี ลพบุรีกระจายอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน แล้วขยายตัวสู่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างและเกิดการผสมผสานกันในภายหลังกับกลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายมาจากฝั่งแม่น้ำโขงเมื่อราว 100-400 ปีที่ผ่านมา เป็นการเริ่มต้นประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชน

ลุ่มน้ำสงครามขึ้นอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งถือว่าเป็นช่วงที่สำคัญ กลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายด้วยปัญหาทางการเมืองระหว่างสยาม-เวียงจันทน์ โดยการตั้งเมืองต่างๆ ขึ้นในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง นับแต่เมืองไชยบุรีซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งตรงปากแม่น้ำสงคราม โดยพวกยอที่อพยพมาจากลาวในปี พ.ศ. 2351 หรือเมื่อปลายสมัยรัชกาลที่ 1 แต่พอเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ผู้คนก็ถูกกวาดต้อนข้ามแม่น้ำโขงกลับไป ในช่วงสงครามปราบเจ้าอนุวงศ์พวกไทลาวจากยโสธร อุบลราชธานี เมืองเขมราฐ เคลื่อนย้ายเข้ามาแทนที่ หลังจากสงครามสิ้นสุดลง กลุ่มชาวยอได้อพยพไปตั้งบ้านเมืองใหม่ที่บ้านท่าอุเทน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 กลุ่มชาวยออพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาตั้งบ้านเมืองในเวลาไล่เลี่ยกันในเขตเมืองอากาศอำนวย เมืองวานรนิวาส ซึ่งอยู่ริมฝั่งลำน้ำยาม สาขาของแม่น้ำสงคราม และเมืองสว่างแดนดิน ที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสงคราม ส่วนบ้านปากอุ⁷ ซึ่งตั้งอยู่ปากน้ำอุบรบรรจบกับแม่น้ำสงครามนั้น มีกลุ่มชาวโซได้อพยพมาตั้งเป็นหมู่บ้านในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 และมีชาวยอจากไชยบุรี เมืองท่าอุเทน เข้ามาสมทบ จนสามารถตั้งเป็นเมืองใน พ.ศ. 2436 (Vallipodom, 1995: 157-158)

Vallipodom (1995) อธิบายปรากฏการณ์ในช่วงก่อนทศวรรษ 2440 ว่าลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีการเข้ามาใช้ประโยชน์ทรัพยากรของผู้คนจากที่ต่างๆ โดยเฉพาะการมาต้มเกลือที่บ่อเกลือหัวแสด การจับปลา การเลี้ยงวัวเลี้ยงควาย การทำไร่ข้าว และฟานักอยู่ชั่วคราว ต่อมาจึงมีการตั้งถิ่นฐานพัฒนาการเป็นบ้านเมืองมั่นคงถาวร กลุ่มผู้คนอพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกระจายตัวอยู่ในหลายชุมชน เนื่องจากความไม่มั่นคงทางการเมือง เช่น กลุ่มที่ไม่พอใจระบบการปกครองของลาวสมัยที่อยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศสอพยพมาอยู่ที่บ้านตาล ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม หรือกลุ่มคนที่ถูกขับไล่จากเมืองหลวงพระบาง เพราะพ่ายแพ้ในการแย่งชิงอำนาจจึงล่องเรือมาตามลำน้ำโขง ครั้งแรกขอพักอาศัยที่เวียงจันทน์แต่ถูกปฏิเสธ จึงพากันล่องแพลงมาจนถึงปากน้ำสงครามบริเวณบ้านไชยบุรี และมีบางส่วนแยกย้ายอพยพไปตามลำน้ำโขงตั้งถิ่นฐานในตัวอำเภอ

⁷ บ้านปากอุ คือ บริเวณอำเภอดศรีสงครามในปัจจุบัน

ท่าอุเทนและจังหวัดนครพนม ส่วนที่เหลือ่องเรือเข้ามาในแม่น้ำสงครามแล้วตั้งถิ่นฐานที่บ้านแก้วปิดโป่ง ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม หรือกลุ่มที่อยู่อาศัยสงครามาอยู่ที่บ้านนาเพียง ตำบลท่าบ่อสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม เป็นต้น

การตั้งชุมชนบ้านท่าสะอาดอย่างเป็นทางการเริ่มตั้งราวปี พ.ศ. 2465 โดยกลุ่มคนจากที่ต่าง ๆ ซึ่งมีอาชีพเป็นพ่อค้าเกลือจากศรีสงคราม ไชยบุรี นครพนม และมุกดาหาร ใช้เรือฉลอมหรือ “เรือกระแซง” ถ่อขึ้นมาตามลำน้ำสงครามขายสินค้าที่นำมาด้วย เมื่อถึงบ่อหัวแฮดก็ต้มเกลือหรือซื้อเกลือจากชาวบ้านที่ต้มไว้แล้วจึงกลับอีกส่วนหนึ่งมาค้าเกลือโดยเฉพาะ เป็นพวกที่มาจากปากยาม ท่าอุเทน และนครพนม พอฤดูน้ำก็ถ่อเรือมาตามลำน้ำสงคราม พอต้มหรือซื้อเกลือเต็มลำเรือก็ล่องไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง แหล่งเกลือจากบ่อหัวแฮดนี้ถือเป็นแหล่งสำคัญที่เลี้ยงชุมชนในแถบแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง (Songsiri, 1996: 51-52) กลุ่มผู้เข้ามาอยู่อาศัยระยะแรกจนได้มาตั้งเป็นหมู่บ้านมีวัตถุประสงค์เดียวกันคือเป็นพวกพ่อค้าเกลือ เข้ามาต้มเกลือเพื่อนำออกขายโดยทางเรือล่องตามแม่น้ำสงครามไปออกแม่น้ำโขงหรือไม่เมื่อได้เกลือแล้วก็กลับบ้านเดิม เกลือหมดก็มาทำอีกอย่างนี้เป็นเวลานานจนในที่สุดก็มาตั้งบ้านเรือนขึ้น “เพราะมันใกล้บ่อเกลือ ลงเรือไปก็ง่าย แล้วก็หาเงินง่าย นากะดินดี อ้ายน้องขึ้นมาเบิ่ง ลูกหลานเห็นกะขึ้นมาน่ากัน เลยแตกตื่นกันขึ้นมา หอย ปู ปลาทั้งหลาย ปลาที่บ่อแต่ก่อน ไปตักเหนืกั้่งคอยฟังเอา พอคำมามันบ่อน หลายบ่อนดูแห่ห่างว่านบาดเดียวก็พอกิน ปลาหลายอีหลี เจาก็เห็นว่าปลาหลาย ข้อยก็เห็นว่าปลาหลาย กลับคืนไปบ้านเก่าเล่าสู่กันฟัง แตกตื่นกันอพยพขึ้นมา ขึ้นไปเทิงดง หมู กวางหลาย ไผ่เห็นก็ฮู้ว่าอุดมสมบูรณ์ ลงไปบ้านเก่าเล่าให้พี่น้องฟังชักจูงกันขึ้นมานาแต่ก่อนก็ดี ข้าวหมื่นหนึ่งเอาไปหว่านถึงยามดำเอาไปดำมันได้ข้าวร้อยหมื่น” (Theerasasawat, Disaunkok and Warangrat, 1987: 81-85)

เกลือที่บ่อหัวแฮดนำไปขายทั้งแอ่งสกลนคร ตลอดจนเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และลงไปทางใต้ตั้งแต่นครพนม ชาติพนม มุกดาหาร ท่าแขก เขมราฐ สวรรณเขต จนถึงจำปาศักดิ์ สำหรับการค้าเกลือนี้มีผู้ค้า 2 ประเภท ประเภทแรก

คำทั้งเกลือและสินค้านี้ด้วย ประเภทที่ 2 คำเกลืออย่างเดียว แต่ทั้ง 2 ประเภทไม่มีคนจีนมีแต่คนไทยอีสานซึ่งส่วนใหญ่มาจากภายนอกหมู่บ้าน เช่น ศรีสงคราม ไชยบุรี นครพนม มุกดาหาร ท่าอุเทน พาหนะที่ใช้คือ เรือกระแซง ขนาดกว้าง 3-4 เมตร ยาว 20-40 เมตร ใช้ต่อข้างละ 3 คนขึ้นไป ต่อมาในปี พ.ศ. 2495 มีการจ้างเรือกลไฟลากขึ้นมาทีละ 4-5 ลำจึงไม่ต้องจ้างคนต่อ ส่วนชาล่องไม่ต้องจ้างเรือกลไฟอาศัยแรงน้ำไหลและคนต่อไม่ต้องมาก เรือที่ขึ้นมาซื้อเกลือจะต้องขึ้นมาตอนปลายฤดูน้ำหลากและจะต้องจอดรอจนน้ำในแม่น้ำลดจึงจะเริ่มผลิตเกลือได้ แต่เดิม (จนถึง พ.ศ. 2518) ใช้วิธีขุดดินเป็นปล่องกว้างประมาณ 2 ฟุต ยาว 1.50 เมตร ลึกจากผิวดินประมาณ 20-30 เมตร ก็ถึงชั้นน้ำเกลือ ใช้คุสานด้วยไม้ไผ่เอาชันยากันรั่ว ตักน้ำเกลือขึ้นมาใส่หม้อขางต้ม ฟืนก็ได้จากบริเวณป่าไม้ใกล้เคียงซึ่งมีอุดมสมบูรณ์ ที่ดินบริเวณบ่อเกลือไม่มีใครอ้างสิทธิ์เป็นเจ้าของ แต่คนใดขุดก็เป็นของคนนั้น ใครจะใช้น้ำเกลือจากบ่อนั้นต้องเสียค่าเช่าเป็นเกลือ 400 ถุง (1 ถุงประมาณ 6 กิโลกรัม) ต่อ 1 ฤดูกาลทำเกลือซึ่งจะทำเฉพาะฤดูแล้งเท่านั้น (ประมาณเดือนเมษายน) พอถึงเดือนหกฝนตกน้ำจะขึ้นจนท่วมปากบ่อทำเกลือต่อไปไม่ได้ พ่อค้าที่มาจากบ่อหัวแฮด บางคนจะซื้อเกลือที่เขาผลิตอยู่แล้ว แต่บางคนก็มาเช่าบ่อเกลือทำการผลิตเองจนเกลือเต็มลากล่องเรือกลับ ในทศวรรษที่ 2490 มีคนต้มเกลืออยู่บริเวณนี้ประมาณ 150-200 ครอบครัว และมีเรือกระแซงมารับเกลือประมาณ 20 ลำ ราคาขายเกลือเมื่อ 50 ปีก่อน 100 หมิ่น 6-8 บาท (เรือ 1 ลำขนาดปานกลางบรรทุกได้ 300 หมิ่น) ประมาณปี พ.ศ. 2495 ราคาเกลือขึ้นเป็นกะทอ (12 กิโลกรัม) กะทอละ 30-50 สตางค์ (Theerasasawat and Mattariganond, 1995: 38-40)

1.3 บ่อหัวแฮดกับการขยายตัวของชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

จากงานศึกษาและคำบอกเล่าของอดีตคนต้มเกลือในลุ่มน้ำสงครามเมื่อขึ้นไปเทียบเคียงกับประวัติการก่อตั้งหมู่บ้านของหลายชุมชนริมฝั่งแม่น้ำสงครามพบว่า มีความสัมพันธ์กับการเข้ามาต้มเกลือของคนในลุ่มน้ำโขงหรือคนจากชุมชนต่างๆ ในแอ่งสกลนครทั้งทางบกและทางน้ำ ด้วยสาเหตุสำคัญที่ดึงดูดให้ผู้คนทั้งจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและหลายจังหวัดของอีสานเข้ามาตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำสงคราม

ตอนล่าง เพราะความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ในครั้งแรกนั้นอาจเข้ามาเพื่อใช้ทรัพยากรชั่วคราวเท่านั้น และตัดสินใจตั้งถิ่นฐานถาวรเมื่อเห็นว่ามีทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมกับการตั้งหลักแหล่ง เช่น มีที่โนนตั้งบ้าน หนองน้ำ ป่าโคก ป่าดง หุ่น้ำเลี้ยวสัตว์ ที่ดินทำไร่และทำนา และที่สำคัญคือแหล่งเกลือที่บ่อหัวแฮด ซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่จำเป็นอย่างยิ่ง เรื่องราวเหล่านี้ปรากฏเป็นประวัติศาสตร์ร่วมกันของชุมชนแถบนี้หลายชุมชน เช่น **ชุมชนบ้านปากยาม** ตำบลสามผง อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม กลุ่มชาวลาวจากบ้านท่าขาม เมืองปากเซ แขวงจำปาสัก ประเทศลาว เห็นความแห้งแล้งข้ามน้ำโขงมาอยู่ที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม เลี้ยงชีพด้วยการรับซื้อเกลือ ข้าว ปลาแดก ที่ปากแม่น้ำสงคราม ต่อมากลุ่มพ่อค้าจากที่ต่างๆ เนื่องจากบ้านปากยามเป็นทำเลสำคัญในการขนส่งสินค้าทางเรือ ได้แก่ กลุ่มพ่อค้าจากบ้านไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม อำเภอวาริชภูมิ อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร พ่อค้าจากท่าแขก ประเทศลาว อำเภอธาตุพนม อำเภอบ้านแพง และจังหวัดนครพนมเข้ามาค้าขาย และชาวญวนซึ่งอพยพหลบภัยสงครามอินโดจีน ในช่วงทศวรรษ 2480

จนหลังปี พ.ศ. 2500 ยังมีคนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่บ้านปากยาม เนื่องจากเป็นศูนย์กลางการค้าขายในสมัยนั้น (Petkam, 1997: 58-60) ขณะที่**ชุมชนบ้านดอนแดง** ตำบลท่าก้อน อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2458 โดยชาวบ้านกลุ่มแรกอพยพจากบ้านสะโงม ตำบลขามเฒ่า อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เดินทางโดยเรือโขมเพื่อไปต้มเกลือที่บ่อหัวแฮด เมื่อล่องเรือมาถึงทำน้ำที่มีตมยางใหญ่อยู่มากจึงแวะเพื่อขายเรือด้วยยางไม้ยาง ขณะที่พักเรืออยู่ที่ไปหาปูหาปลาตามลำห้วยและแม่น้ำสงคราม ซึ่งสามารถหากินง่ายและมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ทั้งป่าดงและป่าโคก จึงตัดสินใจลงหลักปักฐานชักชวนญาติพี่น้องตามมาอยู่เพิ่มเติม⁸ Rongsri (2011) อายุ 52 ปี คนต้มเกลือบ่อหัวแฮดในปัจจุบัน

⁸ Project for Ecology recovery.(2002). Banteuk kan prachoom radom kwam kid hen (In Thai) [The brainstorming meeting to formulate Songkram river basin's community resources management plans at Ban Don Daeng's temple Thambon Ban Pia Amper Khamtakra Sakonnakhon]. duplicate copy August 6, 2002.

เล่าว่า พ่อแม่ของตนมาจากบ้านสะโงม จังหวัดนครพนม เอาครก หม้อดินเผา และเตา ที่ซื้อจากคนเวียดนาม บรรทุกใส่เรือกระแวงมาทางปากน้ำไชยบุรีแล้วแวะขายตามหมู่บ้านต่างๆ ตามลำน้ำสงครามขึ้นมา โดยในเรือมีลูกเรือ 4 คน คนคุมหางเสือเรือ 1 คน ช่วยกันใช้ตะขอกะเกี่ยวกิ่งไม้เอาเรือทวนน้ำขึ้นมา เมื่อเรือจะจอดเทียบท่าหมู่บ้านใดคนเรือจะเป่าสะโงหรือเป่าเขาควยเป็นสัญญาณว่ามีเรือกระแวงจะเทียบท่า จะพากันวิ่งมาที่ท่าน้ำเพื่อคอยดูสินค้าหรือมารับจ้างขนของให้นายฮ้อย เช่น นายฮ้อยอ่าง บ้านปากยาม นายฮ้อยจันทร์แปง หรือ ‘แม่ค่าย’ เมื่อนายฮ้อยจันทร์แปง ชาวบ้านท่าบ่อ ซึ่งตอนนั้นตนอายุ 7-8 ปี อาศัยอยู่ที่หมู่บ้านบริเวณบ่อเกลือแล้วเป็นช่วงที่พอดีจำความได้ เมื่อได้ยินเสียงสะโง (เป่าเขาควย) เรือกระแวงจะชักชวนกันกับเพื่อนๆ ไปรับจ้างแบกเกลือซึ่งบรรจุเป็นกะทอที่สานจากไม้ไผ่ขึ้นเรือ บรรยากาศในบ่อต้มเกลือเวลาต้มเกลือจะใช้หม้อขาง (หม้อกระทะ) ใบใหญ่ปากหม้อมีเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 50 เซนติเมตร ก่อนจะเปลี่ยนมาเป็นถัง 200 ลิตรผ่าครึ่งในภายหลัง เวลาตักน้ำเกลือจากบ่อขึ้นมาต้มก็จะใช้เชือกปอพันกับบรอกผูกติดกับคูดังไม้ไผ่ที่ยาวด้วยชันหย่อนลงไปตักน้ำเค็มจากน้ำส้างเกลือที่ขุดลึกประมาณ 40 เมตร ปากบ่อกว้างประมาณ 1.5 x 2 เมตร บริเวณบ่อหัวแฮดจะมีบ่อสร้างเกลือนับ 100 บ่อ เคยมีเรือลำใหญ่มาจอดเรียงรายเต็มท่าเลิงเปือย (เดิมบ้านท่าสะอาดมีชื่อว่า บ้านท่าเลิงเปือย เพราะมีต้นเปือยน้ำขึ้นบริเวณท่าน้ำจำนวนมาก) นับ 10-20 ลำ นอกจากนี้ยังมีตูปหรือฟาม ต้มเกลือจำนวนมาก 200-300 ตูบ คนที่มาต้มเกลือหลายร้อยคนถึงร่วมพันคน มีร้านค้า ร้านข้าวอยู่ตรงท่าน้ำด้วย เกลือที่ได้จะบรรจุลงไปในกะทอซึ่งขนาดใหญ่จุเกลือได้ประมาณ 30-40 กิโลกรัมต่อหนึ่งกะทอ ได้เกลือแล้วจะมีพ่อค้าหรือนายฮ้อยมารับซื้อทั้งทางเกวียนและทางเรือ

1.4 บ่อหัวแฮดในปัจจุบัน

บ่อหัวแฮดตั้งอยู่กลางลำน้ำสงคราม มีตำนานการค้นพบว่า เจ้าพ่อคำแดง หรือ ท้าวคำแดง ซึ่งเป็นน้องชายของท้าวผาแดง (ตามตำนาน ผาแดง-นางไอ่) จากเมืองหนองหารหลวง (หนองหารสกลนครในปัจจุบัน) ท้าวคำแดงไล่ล่าแฮด (แรด) มาถึงริมฝั่งน้ำสงครามจึงใช้ปืนยิงแรดตายและฆ่าเหล่าตัดหัวออกเอาคลุก

ดินไว้แล้วเอาเนื้อไปย่าง อยู่ที่หนองหิ้ง (บ้านหนองหิ้ง อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดบึงกาฬ ที่อยู่ไม่ไกลนัก) ผ่านไปสามวันปรากฏว่าหัวแรดนั้นไม่เหม็นเน่าจึงรู้ว่าดินบริเวณนั้นเค็มเป็นเกลือ และเมื่อขุดลงไปใต้ดินก็มีน้ำซบที่มีรสเค็มจัดไหลออกมาเป็นบ่อน้ำเค็ม ชาวบ้านพากันนำเอามาต้มก็ได้เป็นเม็ดเกลือสีขาวบริสุทธิ์ ชาวบ้านจึงนับถือว่าเจ้าพ่อคำแดงนี้เป็นผู้ค้นพบและเป็นเจ้าของบ่อเกลือ รวมทั้งเป็นผู้คุ้มครองดูแลหมู่บ้าน เพราะเป็นชุมชนเริ่มก่อตั้งบ้านมาจากกลุ่มคนที่มาต้มเกลือ ชาวบ้านจะเคารพศรัทธาเจ้าพ่อคำแดงมาก โดยจะมีการสร้างศาลเจ้าพ่อไว้ตามจุดต่างๆ ในหมู่บ้าน 4 แห่ง ไว้บูชาสำหรับกลุ่มอาชีพต่างๆ เช่น ชาวบ่อเกลือ ชาวประมง แม่ค้าในตลาด และบางคนยังสร้างศาลหน้าบ้านของตนและอัญเชิญเจ้าพ่อไปอยู่เพื่อคุ้มครอง มีการจัดพิธีไหว้เจ้าพ่อเป็นประจำทุกปี (Chaiyarak, 2009: 83-84)

พิธีกรรมไหว้เจ้าพ่อคำแดง ของชาวบ่อเกลือหัวแฮดและชาวบ้านท่าสะอาดจะจัดในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี ในตอนเช้าตรู่ก่อนวันจะขึ้นที่ขอบฟ้าริมฝั่งแม่น้ำสงคราม สมาชิกโรงต้มเกลือ 12 ครอบครัวที่ยังสืบทอดการต้มเกลือมาจากบรรพบุรุษต่างเตรียมเครื่องไหว้ ได้แก่ ธงกระดาษสีแดง พานดอกไม้สีแดง พวงดอกหงอนไก่ เฟืองฟ้าสีชมพูหรือแดง น้ำแดง เหล้า ฝ้ายหึงเตรียมข้าวและเครื่องคาวหวานของครอบครัวมานั่งล้อมเตรียมอยู่หน้าศาลเจ้าพ่อคำแดงบริเวณริมฝั่งบ่อเกลือ ส่วนฝ่ายชายกำลังล้อมวงกันเชือดหมูป่าตัวใหญ่สองตัวที่ผูกอยู่ใต้ต้นไม้ถัดออกไป โดยใช้ท่อนไม้ท่อนใหญ่ฟาดที่หัวหมูที่คลุมด้วยกระสอบ แล้วใช้มีดปลายแหลมทิ่มไปตรงเส้นเลือดที่ลำคอหมู เลือดสีแดงสดไหลออกมาตรงขามรองเลือด หมูป่าสี่ตัวเชื่องแน่นิ่งในวงล้อมของเหล่าชายทั้งหนุ่ม ทั้งแก่ และเด็กชายช่วยกันชำแหละเพียงชั่วไม่นาน หมูสองตัวก็เหลือแต่ซี่โครง ส่วนเครื่องในและหัวหมูนำลงไปต้มในปื๊บใหญ่ที่เตรียมไว้ ด้านเนื้อ ซี่โครง และชิ้นส่วนอื่นนำไปย่างไฟจนหอมได้ที่ บางส่วนทำก้อยใส่เลือดสดๆ หมูสองตัวนี้ได้มาจากการเรียไ้เงินจากสมาชิกกลุ่มผู้ต้มเกลือที่ปัจจุบันมีอยู่ 12 ครอบครัวเท่านั้น และเมื่อเครื่องคาวปรุงเสร็จยกไปสมทบกับเครื่องไหว้อื่นๆ ที่หน้าศาลเจ้าพ่อ ทุกอย่างพร้อมเมื่อเวลาประมาณสองโมงเช้า

ชาวบ้านไปรวมกันอยู่ที่ศาลเจ้าพ่อคำแดงบริเวณริมตลิ่งแม่น้ำสงครามใกล้ๆ บ่อเกลือกันเป็นส่วนใหญ่ กลุ่มผู้หญิงและคนแก่รวมทั้งเด็กๆ ที่พร้อมใจกันสวมเสื้อสีแดงหรือไม่ก็โพกผ้าแดงรอบศีรษะ บนผ้าแดงนั้นบางผืนเขียนว่า “ลูกเจ้าพ่อคำแดง” คนร่วมห้าสิบคนนั่งล้อมกันอยู่หน้าศาล แต่ละคนมีรูปเทียนดอกไม้มัดและขวดน้ำสำหรับบูชา พร้อมทั้งกระติบข้าวเหนียวและถ้วยขามสำหรับใส่เครื่องเลี้ยง เจ้าจำถามให้แน่ใจว่ามาพร้อมกันหรือยังก่อนจะเริ่มพิธี ทันใดนั้นมีรถคันใหญ่วิ่งมาจอดพร้อมกับพานบายศรีทำจากใบตองทรงสูงขนาดใหญ่สองพานพานหนึ่งนำมาตั้งไว้ที่ศาลเจ้าพ่อหลังเก่าที่ทำด้วยปูนสร้างติดดิน ส่วนอีกพานยกไปไว้ที่ศาลหลังใหม่ที่สร้างด้วยไม้ยกพื้นสูงถัดไปจากศาลหลังเก่า พร้อมว่าพานนี้เป็นของหลานสาวที่แต่งงานกับคนต่างชาติตอนนี้อาศัยอยู่ต่างประเทศ ปีนี้ก็เหมือนทุกปีเขาไม่เคยลืมคุณเจ้าพ่อที่ปกป้องคุ้มครอง แม้วมาไม่ได้ส่งเครื่องไหว้พร้อมให้ครอบครัวที่อยู่ทางนี้มาร่วมพิธีแทน

เมื่อเตรียมอาหารเสร็จ พิธีกรรมก็เริ่มขึ้น เจ้าจำเรียกชาวบ้านมารวมกันรอบศาล แล้วนำจานดอกไม้รูปเทียนออกมาจุดและถวายเครื่องไหว้ หลังจากนี้เจ้าจำเป็นผู้เริ่มต้นและนำไหว้โดยการสวดคาถาไหว้ที่ไม่สามารถฟังเข้าใจได้จากนั้นก็ยกเครื่องเซ่นไหว้คือ หัวหมูและสารับกับข้าวทั้งหลายที่เพิ่งจะปรุงเสร็จนำเหล่าเด็ด 40 ดิครีสีข้าวไสรินใส่แก้ว พร้อมกับเสียงร้องเชิญเจ้าพ่อลงมารับเอาเครื่องบวงสรวง ก่อนจะพากันรินน้ำที่ต่างถือมาในมือเป็นการกรวดน้ำแผ่เมตตาต่อวิญญูณทั้งหลายที่ว่ายเวียน แล้วผู้ใหญ่ในบริเวณนั้นจะแบ่งเครื่องไหว้บางส่วนยกไปไว้บนโคนต้นไม้ ต่างว่าแบ่งข้าวปลาอาหาร เครื่องคาวหวาน เครื่องดื่มให้เหล่าทหาร เสนาทหารของเจ้าพ่อได้กินก่อน เสร็จแล้วชาวบ้านจึงชักชวนพากันล้อมวงรับพาข้าว อาหารการกิน และเครื่องดื่มจากพิธีกรรมมาร่วมกันกินเลี้ยงอย่างเรียบง่าย และถือว่าเป็นอันเสร็จพิธีสำหรับชาวบ่อเกลือ

เสียงพลุ ตะไลดังมาจากอีกโค้งน้ำใกล้ๆ ประกอบเสียงดนตรีดังลั่นตามมาเสียงชาวโรงเกลือต่างสรวลเส หยอกล้อ ชักชวนกันไปร่วมพิธีกรรมไหว้พ่อคำแดงอีกโค้งน้ำหนึ่งซึ่งจัดโดยเทศบาลตำบลที่ปีนี้จัดงานไหว้เจ้าพ่อคำแดงใหญ่โตเชิญนายอำเภอมาเป็นประธานในพิธี โดยจัดที่ปากทางโค้งก่อนเข้ามาบ่อเกลือที่

เทศบาลตำบลได้จัดสร้างศาลเจ้าพ่อคำแดงหลังใหญ่ไว้ เพื่อให้ชาวบ้านทำสะอาดทุกสาขาอาชีพที่ต่างมีความเชื่อว่าเจ้าพ่อคำแดงศักดิ์สิทธิ์ช่วยปกป้องคุ้มครองและส่งเสริมอาชีพของตนเอง

1.5 กระบวนการผลิตเกลือที่บ่อหัวแฮดในปัจจุบัน

ปัจจุบันกลุ่มผู้สืบทอดการผลิตเกลือสินเธาว์บ้านท่าสะอาดมีสมาชิก 12 ครอบครัว และจัดตั้งเป็นกลุ่มผู้ผลิตเกลือสินเธาว์บ้านท่าสะอาดเพื่อก่อตั้งอย่างเป็นทางการปีนี้ (2554) เพราะกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข มีกฎหมายควบคุมเกลือสำหรับบริโภค จะต้องมีการบวนการผลิตที่สะอาด และผสมไอโอดีนสำหรับเกลือบริโภค และต้องระบุเกลือที่มีไอโอดีนว่าเป็นเกลือสำหรับบริโภค หรือเกลือไม่บริโภคไว้ที่บรรจุภัณฑ์ ทั้งนี้กลุ่มฯ ได้รับอนุญาตจากเทศบาลตำบลอีกทั้งได้รับเงินทุนจัดตั้งกลุ่ม 13,000 บาท

โรงต้มเกลือในปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำสงคราม มีกระทะต้มเกลือ 1-2 กระทะต่อโรง โดยแบ่งพื้นที่ใช้สอยเป็น เตาวางกระทะต้มเกลือ บ่อพักน้ำเกลือที่ขุดลึกลงไปใต้ดินประมาณ 2 เมตร ซึ่งด้านบนจะสานกระแตะไม้ไผ่ปิดไว้สำหรับตักเกลือที่ต้มแล้วตักมาพักเก็บไว้ให้สะเด็ดน้ำ ก่อนจะบรรจุหีบห่อส่งขายต่อไป โดยปกติข้างโรงต้มเกลือจะมีการสร้างตูบหรือเพิงพักสำหรับคนต้มเกลือซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือน 2-4 คน เตาต้มเกลือจะสร้างด้วยอิฐโบราณรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าขุดลึกลงไปใต้ดินและสูงขึ้นมาพื้นผิวดินเล็กน้อยให้มีความลึกประมาณ 50 เซนติเมตร เปิดช่องใส่พื้นไว้ 4 ช่องเตา ตามขนาดของกระทะต้มเกลือในปัจจุบันจะสร้างกระทะต้มเกลือขนาด กว้าง 200 x ยาว 720 x ลึก 20 เซนติเมตร เป็นขนาดมาตรฐานที่คนต้มเกลือนิยมใช้กัน จะใช้พื้นต้มเกลือ 5 ลูกบาศก์เมตรใช้เวลาต้มประมาณ 8-10 ชั่วโมงจะได้เกลือ 600 กิโลกรัม เตาหนึ่งจะต้กได้สองครั้งคือ กลางวันหนึ่งครั้ง กลางคืนหนึ่งครั้ง ดังนั้น 24 ชั่วโมงหม้อต้มเกลือนี้จะผลิตเกลือได้ 1,200 กิโลกรัม⁹ นอกจากนี้ยังมีเตาขนาดความสูงประมาณ 1.5 เมตร มีช่องใส่พื้นหรือ

⁹ Charoenchai, Somrit. (2011, April 8) **Interview.** The leader of Bor Houhad local salt manufacturers group อายุ 41 ปี ประธานกลุ่มผู้ผลิตเกลือสินเธาว์บ้านท่าสะอาด เมื่อ 8 เมษายน 2554 ณ โรงต้มเกลือ บ่อเกลือหัวแฮด

ปากเตา 5 ช่อง ขนาดกระทะ กว้าง 200 x ยาว 800 x ลึก 25 เซนติเมตร ใช้เวลาต้ม 8-12 ชั่วโมงจะได้เกลือ 700 กิโลกรัมต่อการตากเกลือ 1 ครั้งหนึ่งวันหนึ่งคืนหรือ 24 ชั่วโมงจะตากได้ 2 ครั้ง หม้อขนาดเท่านี้จะได้เกลือ 1,400 กิโลกรัม (Hemala, 2011) นอกจากนี้ยังมีเตาต้มเกลือของมีเตาต้มเกลือ 6 ปากเตา (ช่องใส่ฟืน) กว้าง 200 x ยาว 1200 x ลึก 30 เซนติเมตร ใช้เวลาต้ม 10-12 ชั่วโมงได้เกลือ 1,300 กิโลกรัม ดังนั้นวันหนึ่งก็จะได้เกลือ 2,600 กิโลกรัม แต่ก็ต้องใช้เชื้อเพลิงมากที่สุด

กลุ่มคนต้มเกลือจะขุดบ่อน้ำบาดาลลึก 30-50 เมตร เพื่อใช้ร่วมกันมีอยู่ 2 บ่อ ซึ่งขุดไว้นานแล้วคนต้มเกลือมีสิทธิสูบมาใช้ต้มเกลือ และต้องจ่ายเงินภาษีให้กับเทศบาลตำบลท่าสะอาดปีละ 1,000 บาทต่อราย โดยแต่ละวันผู้ต้มเกลือจะผลิตเปลี่ยนกันสูบน้ำเกลือไปเก็บไว้ในบ่อพักน้ำเค็ม และเติมในกระทะต้มเกลือโดยใช้เครื่องสูบน้ำขนาด 5 แรงม้า ใช้เวลาสูบน้ำ 1-1.5 ชั่วโมง ใช้น้ำมันประมาณ 1.5-2 ลิตร

การต้มเกลือเริ่มในเดือนพฤศจิกายนของทุกปี เพราะต้องคอยให้น้ำที่ท่วมขังป่าทามลดลงก่อนและจะต้มอยู่จนกระทั่งฝนตกมาอีกครั้งน้ำท่วมถนนลงมา บ่อเกลือปิดประมาณต้นเดือนพฤษภาคมหรือกรกฎาคม ในแต่ละวันงานจะเริ่มจุดเตาต้มเกลือตั้งแต่เช้าประมาณ 06.00 น. แล้วนำฟืนใส่เตาทุกเตาให้ความร้อนส่งให้น้ำเกลือในกระทะเดือด และต้องดูแลไฟให้สม่ำเสมอเคียวเกลือไปเรื่อยประมาณ 16.00 น. ก็จะเริ่มตากเกลือโดยใช้คราดกวาดเกลือมากองรวมกันแล้วตากเกลือออกไปที่ไม้ฟากที่ปิดบ่อพักน้ำเกลืออยู่เกลือจะสะเด็ด ส่วนน้ำเค็มที่ติดออกมาก็หยดลงไปในบ่อพักน้ำ เมื่อตากเกลือหมดแล้วก็สูบน้ำจากบ่อพักน้ำขึ้นใส่กระทะอีกรอบก่อนจะเริ่มจุดไฟอีกรอบและสูบน้ำเคียวเกลือไปเรื่อยจะได้ตากอีกที่ก็รุ่งเช้าวันต่อมา

ปริมาณเกลือที่ได้ในแต่ละปีขึ้นอยู่กับฟืน ขนาดของเตาต้มเกลือ และรอบในการต้มเกลือของแต่ละเตา ฟืนที่ใช้จะได้จากการไปตระเวนซื้อ บางทีก็ซื้อจากกลุ่มที่ตอนน้ำกำลังเบิกป่าปลูกยางพารา ซึ่งอันนี้เสี่ยงกับการถูกตำรวจจับ หรือบางทีก็จะหาซื้อไม้ยูคา ไม้มะม่วง หรือไม้โตเร็ว ถ้าไม่มีฟืนหรือฟืนหมดก็ต้องหยุดต้มเกลือไปหาซื้อฟืนก่อน โดยที่ฟืน 1 รถ (ประมาณ 1 ตัน) จะสามารถต้มเกลือได้ 30 ตัน ในแต่ละปีเตาต้มเกลือหนึ่งๆ จะพยายามหาฟืนมาต้มเกลือให้ได้ประมาณ 30 รถ

ดังนั้นบ่อหัวแฮดในปัจจุบันเตาต้มเกลือแต่ละเตาจะสามารถผลิตเกลือได้ประมาณ 700-1,000 ตันต่อปี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าจะหาฟืนได้มากพอหรือไม่ ราคาเกลือบ่อหัวแฮดประมาณตันละ 1,500 บาท ในฤดูแล้งที่ทำเกลือได้มากและราคาจะขยับขึ้นสูงได้ถึงประมาณตันละ 2,500 บาทในฤดูฝน นอกจากนี้ยังมีบางบ่อในบรรดาสมาชิกที่ใช้หม้อต้มเกลือขนาดใหญ่ได้เกลือตันหนึ่งต่อครั้ง หรือขนาดเล็กที่สุดจะได้เกลือครั้งละ 400 กิโลกรัม โดยเกลือที่ได้จะขายให้ผู้รับซื้อโดยตรงหรือจ้างให้คนงานมากรอกเกลือใส่ถุงโดยจะมีขนาดบรรจุต่างๆ คือ ขนาดน้ำหนัก 3 ชีด ขายราคาส่ง 3 ถุง 10 บาท ขนาดบรรจุ 6 ชีด ขายส่ง 3 ถุง 20 บาท ขนาดบรรจุ 4 กิโลกรัม ขายส่ง 3 ถุง 50 บาท ขนาดบรรจุ 10 กิโลกรัม ราคาขายส่ง 3 ถุง 100 บาท ขนาดบรรจุ 100 กิโลกรัม ขายส่งถุงละ 120 บาท

การผลิตเกลือบ่อหัวแฮดปรากฏผลกระทบต่อบริเวณจากกระบวนการต้มที่ทำให้เกิดควันตลอดจนการใช้ฟืนจำนวนมาก และจากการสูบน้ำบาดาลเค็มที่บ่อบาดาลอยู่ที่ใต้ท้องน้ำในแม่น้ำบางครั้งท่อสูบน้ำ หรือฐานบ่อมีการรั่วซึมทำให้น้ำเค็มรั่วไหลสู่แม่น้ำ ดังจะเห็นได้จากคราบเกลือในตลิ่งแม่น้ำในฤดูแล้งอย่างไรก็ตามในรอบหนึ่งปีจะทำเกลืออยู่ประมาณ 6-7 เดือน หยุดทำเกลือประมาณ 5-6 เดือน ทำให้สภาพสิ่งแวดล้อมฟื้นฟูกลับมาได้ระดับหนึ่ง

2. บทบาทของเกลือบ่อหัวแฮดในกลุ่มน้ำสงคราม

ระบบนิเวศลุ่มน้ำสงครามมีเกลือเป็นองค์ประกอบอยู่ในโครงสร้างดินและเป็นทรัพยากรที่มีผลกับกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรม และความสัมพันธ์ระหว่างคนและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดความเชื่อมโยงสัมพันธ์ในชุมชนในลุ่มน้ำและแหล่งผลิตเกลือบ่อหัวแฮด เห็นได้จากการผลิตเกลือต่อเนื่องยาวนานมากกว่า 100 ปี ซึ่งพบว่าขนาดการผลิต วิธีการผลิต ตลอดจนพิธีกรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือของคนต้มเกลือและชาวบ้านในหมู่บ้านยังคงได้รับการสืบทอดให้ดำรงอยู่ โดยปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตเล็กน้อย นอกจากนี้ปรากฏผลกระทบสิ่งแวดล้อมจากการแพร่กระจายของน้ำเค็มจากหัวสูบน้ำเกลือและท่อน้ำเกลือที่รั่วซึมลงสู่แม่น้ำเล็กน้อย เมื่อเทียบกับการผลิตเกลือขนาดใหญ่แบบนาเกลือหรือการต้มเกลือเพื่ออุตสาหกรรม

ด้วยกลบในพื้นที่อื่นของกลุ่มน้ำสงคราม เช่น ที่อำเภอบ้านดุง อำเภอบ้านม่วง และอำเภอดงหลวงที่เริ่มดำเนินการมาประมาณ 30 ปีที่ผ่านมาแต่ได้สร้างผลกระทบรุนแรง เช่น แผ่นดินยุบหรือการกระจายของน้ำเค็มสู่พื้นที่เกษตรกรรม ทำลายแหล่งผลิตอาหารในชุมชนแหล่งผลิตเกลือหลายพันไร่ ตลอดจนความขัดแย้งในชุมชนระหว่างผู้ประกอบการเกลือและผู้ได้รับผลกระทบ

การผลิตเกลือของบ่อหัวแฮดมีบทบาทในทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ของชุมชนอย่างต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน เห็นได้จากรังยังมีตำนานเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนบ้านท่าสะอาด และชุมชนลุ่มน้ำสงครามอย่างชัดเจน มีการเล่าซ้ำและรื้อฟื้นสืบทอดตำนานการเป็นชุมชนคนผลิตเกลือแก่คนรุ่นต่อๆ มาผ่านพิธีกรรมการไหว้เจ้าพ่อคำแดงเป็นประจำของทุกปี ที่สำคัญชาวบ้านท่าสะอาดมีความภาคภูมิใจในความเป็นมาของตนเองในฐานะ “ลูกพ่อคำแดง” ซึ่งให้เห็นว่าการผลิตเกลือบ่อหัวแฮดที่เริ่มต้นจากกลุ่มคนไม่มากนักในท้องถิ่นที่ได้พัฒนาเทคโนโลยีที่ไม่ซับซ้อน แต่สามารถตอบสนองความต้องการภายในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องยาวนาน

การผลิตเกลือที่บ่อหัวแฮดเป็นการผลิตแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่มีผู้ผลิตจำนวน 12 ครัวเรือน มีกำลังการผลิตประมาณ 1,000 ตันต่อปี ราคาเกลือที่แหล่งผลิตอยู่ระหว่าง 1,500-2,500 บาทต่อตัน คิดเป็นมูลค่าไม่ต่ำกว่า 1,500,000-2,500,000 บาทต่อปี ส่วนใหญ่ใช้แรงงานในครัวเรือนและมีการจ้างแรงงานในชุมชนเพิ่มในการบรรจุถุง หรือมีพ่อค้ามารับซื้อเกลือโดยเป็นพ่อค้าในท้องถิ่นที่รับเกลือไปเร่ขายจำนวนมากซึ่งเป็นคนจากในหมู่บ้านเอง หรือมาจากหมู่บ้านใกล้เคียง พ่อค้าเหล่านี้จะนำเกลือไปขายในราคาให้ร้านค้าตามชุมชนต่างๆ ราคาตามขนาดบรรจุ หรือแลกข้าวในอัตราเกลือ 2 ส่วนต่อข้าว 1 ส่วน พ่อค้าเร่ขายเกลือจะตระเวนไปยังหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มน้ำสงครามและชุมชนใกล้เคียงเพื่อขายเกลือ ซึ่งจะขายได้ราคาดีในฤดูฝนที่มีการจับปลาได้มากๆ มีการแปรรูปปลาเป็นปลาร้า ปลาส้ม และน้ำปลา โดยมีลูกค้าหลักคือชุมชนใกล้เคียงที่แปรรูปปลาในลุ่มน้ำสงครามและชุมชนใกล้เคียง รถเร่ขายเกลือจะติดเครื่องขยายเสียงไว้ที่หัวรถประกาศไปซ้ำๆ ตามหมู่บ้านต่างๆ “เกลือเต๋อครับเกลือ เกลือแลกเกลือขาย แลกกะแลกขายกะขาย

ข้าวกระสอบหนึ่งต่อเกลือสองกระสอบ เกลือสองกระสอบต่อข้าวกระสอบหนึ่ง” หมายถึงอัตราแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าวเป็น เกลือ 2 ส่วนต่อข้าว 1 ส่วน ในขณะที่บางฤดูกาล เช่น ในฤดูฝนที่เกลือหายากความต้องการใช้เกลือสูงเพราะต้องแปรรูปปลาเป็นจำนวนมาก ในหมู่บ้านท้องถิ่นลุ่มน้ำสงครามและชุมชนใกล้เคียงก็จะได้ยินเสียงป่าวประกาศซื้อขายแลกเปลี่ยนเกลือถี่แทบทุกสัปดาห์หรือสัปดาห์ละหลายครั้งว่า “เกลือเด้อครับเกลือ เกลือแลกเกลือขาย คู่ต่อคู่ต้าต่อต้าถึงต่อถึง” นั้นหมายถึงอัตราแลกเปลี่ยนข้าวกับเกลือเป็น 1 ต่อ 1 จะเห็นได้ว่าเกลือจากชุมชนแหล่งผลิตเกลือบ่อหัวแฮตยังเป็นเกลือสำหรับบริโภคและยังตอบสนองต่อเศรษฐกิจท้องถิ่นและวัฒนธรรมปลาแดกในท้องถิ่นลุ่มน้ำสงครามได้อย่างเข้มแข็ง และยังคงมีวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนข้าวกับเกลือให้เห็นอยู่ทั่วไป นอกจากเกลือจากบ่อหัวแฮตนอกจากจะทำให้เกิดการก่อตั้งชุมชนบ้านท่าสะอาด แล้วยังทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนอื่นๆ ที่สัญจรมาซื้อขายหรือผลิตเกลือ เช่น บ้านดอนแดง ตำบลหนองบัวสิม อำเภอดำรงวิทยารุจิรา จังหวัดสกลนคร หรือบ้านท่าโขงและบ้านปากยาม ตำบลบ้านข่า อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครพนม เป็นต้น

การผลิตเกลือบ่อหัวแฮตมีประวัติศาสตร์จากกลุ่มคนที่เข้าต้มเกลือทำให้บ้านท่าสะอาดเป็นชุมชนที่มีลักษณะร่วมกันของคนที่มีบรรพบุรุษเป็นคนต้มเกลือ พิธีกรรมการไหว้เจ้าพ่อคำแดงในวันขึ้นสามค่ำเดือนสามของทุกปีได้บอกเล่าประวัติศาสตร์การค้นพบบ่อเกลือโดยเจ้าพ่อคำแดงวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าอาศัยอยู่บริเวณบ่อเกลือ แสดงให้เห็นว่าภาพพจน์ที่อยู่ในจิตใจในจินตนาการชาวบ้านเกิดจากตำนานที่ว่าพวกเขาสืบเชื้อสายมาจากคนต้มเกลือ เป็นลูกหลานของเจ้าพ่อคำแดง อันเป็นตำนานร่วมกันของคนที่อยู่บนพื้นฐานเดียวกัน ได้สร้างสำนึกของเผ่าพันธุ์ที่ก่อกำเนิด เติบโต และมีชะตากรรมร่วมกันมาแต่บรรพบุรุษ ทำให้มีประวัติศาสตร์ร่วม (Shared History) ทั้งนี้เรื่องราวแห่งอดีตเชื่อมโยงกับปัจจุบันทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการสืบทอดวัฒนธรรมในอาณาเขตที่สัมพันธ์กับบ่อเกลือซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่เป็นดินแดนมาตุภูมิ สมาชิกแม้จะอยู่ไกลก็สามารถกลับมาร่วมในพิธีกรรม การเฉลิมฉลอง หรือผ่านสัญลักษณ์ที่เคารพบูชา อันสามารถเชื่อมความผูกพันพวกเขากับชุมชน

แหล่งผลิตเกลือบ่อหัวแฮดไม่ได้อยู่ในพื้นที่ที่สามารถอนุญาตให้ประกอบกิจการเกลือตามประกาศกระทรวงอุตสาหกรรม ปี พ.ศ. 2535 และวิธีการผลิตที่ใช้เชื้อเพลิงจากฟืนซึ่งตามกฎหมายจะทำได้ แต่บ่อเกลือบ้านท่าสะอาดก็ยังดำเนินการผลิตเกลือสืบต่อมาได้ นั่นชี้ให้เห็นว่ากลุ่มผู้ประกอบการเกลือจากแหล่งผลิตเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด สามารถต่อรองกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานราชการได้ โดยใช้เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่เป็นชุมชนแหล่งผลิตเกลือดั้งเดิม จึงเหมือนได้รับการคุ้มครองจากประวัติศาสตร์อันยาวนานนั้น มีอำนาจต่อรองกับเงื่อนไขทางกฎหมาย การเมืองที่จะเข้ามาจัดการทรัพยากรน้ำเกลือในท้องถิ่นได้ แม้ยังไม่มีการจัดการความรู้ท้องถิ่น การพัฒนาศักยภาพ และเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์จากเกลือ และขาดการส่งเสริมให้ความรู้ให้ท้องถิ่นเหล่านี้เข้มแข็ง

บ่อน้ำเค็มที่คนในอดีตเรียนรู้และนำมาใช้ประโยชน์ในการถนอมอาหารหรือเป็นสินค้าระยะไกล ตลอดจนดึงดูดผู้คนให้มาตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรประมงน้ำจืดที่อุดมสมบูรณ์ แม้การผลิตเกลือที่บ่อหัวแฮดได้ส่งผลกระทบเรื่องการกระจายของน้ำเค็มในฤดูแล้งแต่ยังไม่เคยเกิดปัญหาร้ายแรง ทั้งนี้การผลิตเกลือโดยใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิงก็ทำให้ป่าบริเวณโดยรอบถูกทำลายลง และปัจจุบันผู้ประกอบการคงใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิงโดยตระเวนรับซื้อไม้มาทำฟืนจากพื้นที่ต่าง ๆ โดยส่วนใหญ่เคยใช้ไม้โตเร็วพวกลูกปลัดขีหรือต้นมะม่วงที่มีคนขาย แต่ประมาณ 5-10 ปีมานี้มีนโยบายส่งเสริมปลูกยางพารามีคนบุกเบิกป่าหัวไร่ปลายนาจำนวนมาก ฟืนหาได้ง่ายและราคาถูกขึ้นแต่การขนส่งฟืนมักถูกจับกุมจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ แม้การใช้ฟืนต้มเกลือจะผิดกฎหมายป่าไม้และผิดเงื่อนไขข้อกำหนดในการผลิตเกลือสินเธาว์ตามกฎหมายห้ามใช้ฟืน แต่ก็ไม่มีแนวโน้มจะเปลี่ยนเชื้อเพลิงเพราะเชื่อว่าต้มด้วยฟืนทำให้เกลือมีคุณภาพ

3. บทสรุป

พัฒนาการผลิตเกลือมายาวนานภายใต้ระเบียบประเพณีการนำน้ำเค็มในธรรมชาติมาต้มเป็นเกลือ เพื่อใช้ถนอมอาหารในวัฒนธรรมปลาแดก หรือวัฒนธรรมการบริโภคของคนในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ซึ่งมีการค้นพบหลักฐานว่าเริ่มต้นมาตั้งแต่

ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่พบร่องรอยการผลิตเกลือที่บ้านเชียงในลุ่มน้ำสงครามตอนบน ส่วนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างพบหลักฐานทางโบราณคดีว่าราวพุทธศตวรรษที่ 21-23 มีร่องรอยจากโพรงเกลือในยุคโบราณ 9 แห่ง บริเวณรอยต่อระหว่างอำเภอกาฬสินธุ์ และอำเภอนาคู ซึ่งสันนิษฐานว่ายุคนั้นยังไม่มีคนเข้ามาตั้งชุมชนถาวรอยู่ในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง แต่มีการเข้ามาของผู้คนเพื่อใช้ทรัพยากรคือหาปลาและผลิตเกลือ และพบความเชื่อมโยงว่าต่อมาเกลือได้มีอิทธิพลทำให้มีการเริ่มก่อตั้งชุมชนถาวรในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 หรือประมาณ 400-100 ปีลงมา โดยมีการบันทึกประวัติศาสตร์และการบอกเล่าเรื่อง การก่อตั้งบ้านท่าสะอาดในแหล่งเกลือบ่อหัวแฮดอย่างเป็นทางการ นอกจากนี้บ่อเกลือหัวแฮดยังเป็นแหล่งทรัพยากรที่ดึงดูดทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนถาวรในลุ่มน้ำสงครามที่เข้ามาเพื่อผลิตและค้าขายเกลือที่บ่อหัวแฮดหลายชุมชน

หลังการก่อตั้งชุมชนถาวรในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง การผลิตเกลือในบ่อหัวแฮดก็ยังดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง และคงดำรงรูปแบบการผลิตและระบบความเชื่อที่แสดงออกถึงความเป็นชุมชนทางชาติพันธุ์ที่มีประวัติศาสตร์ร่วมมาจากบรรพบุรุษคนต้มเกลือ แม้ปัจจุบันจะมีผู้ประกอบการเกลือเพียง 12 ครั้วเรือน แต่ความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อคำแดง หรือการไหว้ผีบ่อเกลือยังเป็นความเชื่อร่วมของคนในชุมชนทั้งหมด และปัจจุบันกลุ่มผู้ต้มเกลือมีความพยายามที่จะพัฒนาอาชีพกลุ่มคนทำเกลือโดยการแสวงหาช่องทางในการเพิ่มมูลค่าการผลิต เช่น การรวมกลุ่มผลิตเกลือบริโภคให้มีมาตรฐาน เป็นต้น อย่างไรก็ตามพบว่าในยุคนี้การผลิตเกลือที่บ่อหัวแฮดก็เริ่มมีผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม และมีปัญหาเรื่องเชื้อเพลิงการผลิต และรูปแบบการบังคับใช้กฎหมายที่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมการผลิตเหล่านี้ อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และภาวะปัญหาทางสิ่งแวดล้อมจากการต้มเกลือมายาวนาน เช่น ดินเค็ม น้ำเค็ม หรือปัญหาขาดแคลนเชื้อเพลิง พบว่าคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของบ่อหัวแฮดนั้นมีมากพอจนสามารถจะได้รับการยกย่องเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมที่ยังมีชีวิต (Intangible Cultural Asset) ที่ควรส่งเสริมพัฒนาความรู้ท้องถิ่นในรูปแบบที่หลากหลาย เพื่อให้มีการสืบเล่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มน้ำสงครามอย่างมีความหมาย และสืบทอดพิธีกรรมอันเป็นความเชื่อร่วมของคนในชุมชน

กล่าวสำหรับปัญหาการผลิตเกลือบ่อหัวแฮดที่มีจุดอ่อนเรื่องเชื้อเพลิงฟอสซิลซึ่งขาดแคลน และเป็นการทำลายทรัพยากรป่าไม้และผิวดินกำหนดตามกฎหมายจึงควรมีการปลูกสวนป่าชุมชนเพื่อปลูกไม้โตเร็วนำมาใช้ทำฟืนในการผลิตเกลือโดยใช้ไม้จากธรรมชาติ ในด้านการพัฒนามูลค่าเกลือโดยเพิ่มคุณค่าทางประวัติศาสตร์เข้าไปอยู่ในผลิตภัณฑ์นั้นด้วยให้สามารถเป็นวิสาหกิจชุมชนที่มีคุณค่าในฐานะเครื่องหมายทางวัฒนธรรม และสะอาดถูกหลักอนามัย อีกทั้งพัฒนาประสิทธิภาพการผลิต เพื่อป้องกันผลกระทบ เช่น น้ำเกลือรั่วไหลสู่แหล่งน้ำ ทั้งนี้การผลิตเกลือที่บ่อหัวแฮดจะต้องมีขนาดการผลิตให้เหมาะสม

เอกสารอ้างอิง

- Asian Engineering Consultants Co., Ltd., EPDC International Limited, and Panya Consultants Co., Ltd. (1995). *Rai-ngang lak Kansueksa Khwam Mosom Krongkan Nam Songkram Sarup Phaen Pattana Lum Nam Songkram*. (In Thai) [Main Report on the Appropriateness Review of Songkram River Development Project, Summary of Songkram River Basin Development Plan]. Bangkok: Department of Energy Development and Promotion.
- Chaiyarak, Bampen. (2009). *Mae Nam Si Kaew Kram*. (in Thai) [The Blue Green River]. Bangkok: Amarin Printing and Publishing Co.
- Charoenchai, Somrit. (2011, April 8). **Interview**. The Leader of Bor Houhad Local Salt Manufacturers's group.
- Department of Anthropology Silapakron University. (1996). *Kan Sueksa Phon Kratob Dan Borankadi Sinlapa lae Wattanatham Krongkan Nam Songkram* (In Thai). [The Effects of Art Culture and Archeology in Songkram River Developments Project]. Department of Energy Development: Ministry of Science and Technology.

- Faculty of Technology Khonkaen University (2004). **The Geological Factors Causing Salinity in the Northeast**. Retrieved December 24, 2011, from <http://technology.kku.ac.th/geo/index.html>
- Hemala, Meechai. (2011, April 8). **Interview**. Members of Bor Houhad Local Salt Manufacturers.
- Khongkan Sueksa Patjai tang Toraniwittaya tee Tam Hai Kuea Din Kem nai Phak Tawanook Chiang Nuea. (2004). Akekan Prakop Kan Prachum Sammana Rueang **“Din Kem Phak Tawan ook Chiang Nuea: Patjai Tang Toraniwittaya Setakit lae Kan Jat Kan”** .(In Thai) [Salinity in Northeastern: Geoglogical Factors Economics and Management]. in **Documentation of the Conference on “Northeast Salinity, Geological Factors Economics and Management** . Khon Kaen, p.25.
- Petkam, Sobsan. (1997). **Pakyam: Mooban Pramong nai Lum Mae Nam Songkram kab Kan Plienplang tang Settakit lae Sangkom**. Thesis for Master of Art in Thai study. Faculty of Humanities and Social Sciences, Mahasarakham University.
- Phrommon, Sutin. (2011, April 8). **Interview**. Members of Bor Houhad Local Salt Manufacturers.
- Project for Ecology Recovery. (2002). **Bantauk Kan Prachoom Radom Khwam Kid Hen**. (In Thai) [The Brainstorming Meeting to Formulate Songkram River Basin’s Community Resources Management Plans at Ban Don Daeng’s Temple Thambon Ban Pia Amper Khamtaka Sakonnakhon]. (Mimeograph)
- Rongsri, Laiad. (2011, April 8). **Interview**. Members of Bor Houhad Local Salt Manufacturers.

- Vallipodom, Srisak (1995). ***Kan Sueksa Phon Kratob Dan Borankadi Silpa lae Wattanatham Krongkan Nam Songkram*** (In Thai). [The effects of Art Culture and Archeology in Songkram River Developments Project]
- Vallipodom, Srisak. (2003). ***Kluer Isan Tung Kula Anajak Kluer 2500 Pee***. (In Thai) [Isan Salt: 2500 Years Salt Kingdom] in Suchit Wongtat (Ed.). ***Tung Kula Anajak Kluer 2500 Pee Jak Yuk Raek Raum Lahlang tueng Yuk Mungkung Kaw Hom***. (In Thai) [Tung Kula 2500 Years Salt Kingdom: From the Lag Early Era to Wealth Fragrant Rice], Bangkok: Matichon.